

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ ΡΑΝΤΗ ΣΤΗΝ ΙΚΑΡΙΑ

Δήμητρα Κουμπάρου

ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ ΡΑΝΤΗ ΣΤΗΝ ΙΚΑΡΙΑ

Δήμητρα Κουμπάρου¹

Περίληψη

Το καθεστώς κοινής ιδιοκτησίας ή τα κοινά είναι ένα από τα τέσσερα καθεστάτα ιδιοκτησίας της φύσης. Η σχετική βιβλιογραφία αποκαλύπτει ότι τα κοινά ως πρακτικές διαχείρισης και οργανωτικά σχήματα του ανθρώπου και της φύσης, ως κοινωνικοοικολογικά συστήματα βασίζονται στις αρχές της συνεργασίας, της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης. Το δίκτυο των σχέσεων εντός της κοινότητας χρήσης ενός κοινού καθορίζει την εξέλιξη του φυσικού πόρου και αναδεικνύει ενδιαφέρουσες ιδιότητες της κοινωνικής ζωής. Στην παρούσα εργασία η μελέτη περίπτωσης, το δάσος του Ράντη στο νησί της Ικαρίας, λειτουργεί ως κοινό κι ως πολύμορφος και μεταβαλλόμενος κοινωνικά φυσικός πόρος για αιώνες, δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον κοινωνικά παραγόμενο τοπίο.

Commons as a Social-Ecological System: The Case Study of Radi Forest in Icaria

Dimitra Koumparou

Abstract

The common-property status or commons is one of the four property statuses of nature. The relevant literature in the social sciences reveals that commons as management practice and organizational scheme of people and nature relies on the principles of cooperation and reciprocity, while it condemns any form of competition and intense individualism. The net of the relationships within the community of a common pool resource specifies the evolution of the natural resource and identifies interesting qualities of the social life. In the present case study the Ranti forest on the island of Icaria operates as a «commons» and creates an interesting socially produced landscape.

Εισαγωγή

Η περιβαλλοντική διακυβέρνηση αφορά την οργάνωση, διοίκηση και διαχείριση σχέσεων, συμφερόντων, υποκειμένων και δρώντων που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους σε ένα δομημένο και διαρθρωμένο σύστημα με στόχο τη διευθέτηση ζητημάτων και την πραγμάτωση συγκεκριμένων στόχων με πρωτεύοντα εκείνον της αειφορίας.

Στην προσπάθεια διαμόρφωσης εκείνης της πολιτικής διακυβέρνησης που θα αντιμετώπιζε τα περιβαλλοντικά προβλήματα, αλλά παράλληλα και τα απορρέοντα κοινωνικά την ιδιαίτερη προσοχή και ενδιαφέρον προκάλεσε μία κατηγορία πόρων, οι «κοινόχρηστοι πόροι». Σε αυτήν την κατηγορία θεωρείται κατά κανόνα ότι ανήκουν τα δάση, οι βοσκότοποι, το νερό, η άγρια ζωή, τα αλιευτικά αποθέματα, κ.ά. Είναι περιβαλλοντικοί πόροι που είτε

¹ Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Εργαστήριο Τεχνολογίας, Πολιτικής Ενέργειας και Περιβάλλοντος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, dkoumpa14@gmail.com

εξ αιτίας της φύσης τους είτε για λόγους ιστορικούς, κοινωνικούς ή πολιτικούς η διαχείρισή τους δεν ασκείται διά μέσου των μηχανισμών της αγοράς ή της κρατικής παρέμβασης και το καθεστώς ιδιοκτησίας τους καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη βιωσιμότητά τους.

Το 1968 ο βιολόγος Garrett Hardin (1977α) έγραψε το δοκίμιο με τίτλο «Η τραγωδία των κοινών» στο περιοδικό «Science», υποστηρίζοντας ότι όταν οι άνθρωποι μοιράζονται έναν πόρο θα τον εξαντλήσουν, επειδή είναι προς το ατομικό τους συμφέρον να αφαιρέσουν όσο το δυνατόν περισσότερες μονάδες από τον πόρο· η εξάντληση των κοινόχρηστων πόρων μπορεί, σύμφωνα με τον Hardin, να αποφευχθεί μόνο μέσω δικαιωμάτων ιδιωτικής ιδιοκτησίας ή κρατικής ρύθμισης. Ο όρος «τραγωδία» αναφέρεται στο επιχείρημα ότι οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να προστατέψουν τους κοινόχρηστους πόρους και κατ'επέκταση και την ίδια τους την ύπαρξη. Η Σχολή της «Τραγωδίας των Κοινόχρηστων Πόρων» με ιδρυτή τον Hardin (1977α, 1977β, 1977γ) έθεσε το πρόβλημα της οργάνωσης και της διαχείρισης των κοινόχρηστων πόρων. Ο Hardin αμφισβήτησε τη θεμελιώδη πίστη ότι τα λογικά (ορθολογικά) ανθρώπινα όντα, δρώντας προς ίδιον όφελος μπορούν να επιτύχουν συλλογικές λογικές εκβάσεις, καταλήγοντας στη ζοφερή εικόνα της ολοκληρωτικής καταστροφής φύσης και ανθρώπων. Το μοντέλο βασίζεται στην παραδοχή ότι οι πόροι κοινής ιδιοκτησίας είναι πόροι ελεύθερης πρόσβασης. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό, οι πόροι είναι καταδικασμένοι να καταστραφούν, καθώς κάθε χρήστης θεωρεί ότι το ατομικό του συμφέρον υπερέχει του συλλογικού. «Η τραγωδία των κοινόχρηστων πόρων» είναι αναπόφευκτη και οι πόροι αυτοί θα αφανιστούν, αν δεν αλλάξουν «καθεστώς», σύμφωνα με τη θεωρία του Hardin. Η Σχολή που πρόβλεψε «την τραγωδία των κοινόχρηστων πόρων» συστήνει περιέργως δύο ισοδύναμες αλλά αντιφατικές λύσεις: είτε ότι ο κρατικός έλεγχος θα προστατέψει τους φυσικούς πόρους από την καταστροφή ή ότι η ιδιωτικοποίηση θα λύσει το πρόβλημα.

Το δοκίμιο του Hardin προκάλεσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας και έφερε στο φως περιπτώσεις στις οποίες η τραγωδία δεν είναι το μόνο πιθανό αποτέλεσμα όταν οι άνθρωποι μοιράζονται έναν κοινό πόρο, καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα κοινοτήτων που διαχειρίζονται αειφορικά τους κοινόχρηστους πόρους τους, χωρίς να χρειάζεται να

καταφεύγουν σε λύσεις που ορίζονται από την αγορά και το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα ή από το κράτος.

Η θέση του Hardin αποτέλεσε το έναυσμα για μια διαφορετική προσέγγιση του προβλήματος των κοινόχρηστων πόρων, αποκαλύπτοντας τις σχέσεις ανάμεσα στον ανθρώπινο πληθυσμό και τους φυσικούς πόρους, αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα άτομα που οικειοποιούνται τον ίδιο φυσικό πόρο. Η μελέτη έφερε στην επιφάνεια ερωτήματα που έχουν να κάνουν με τη σχέση ανάμεσα στην ατομική συμπεριφορά και την κοινωνική ευημερία, το ατομικό και συλλογικό συμφέρον, τη συνεργασία, την αλληλεγγύη, τη σχέση της κοινωνίας με τη φύση κ.ά.

Η Σχολή της Elinor Ostrom (1990, 1992, 2003) ανέπτυξε το εννοιολογικό πλαίσιο ή ακριβέστερα το συγκεκριμένο της κοινότητας, δηλαδή το σύνολο των μεταβλητών, συνθηκών κι εννοιών που την περιβάλλουν και την καθορίζουν φυσικά και εννοιολογικά. Η κοινότητα ξεπερνά την «τραγωδία των κοινών» μέσω της συνεργασίας, της αμοιβαιότητας, της άμεσης δημοκρατίας κι αποδεικνύει ότι τα άτομα μπορούν να αυτοοργανωθούν και να εμπνευστούν συστήματα οργάνωσης διαχείρισης και συνεξέλιξης φύσης και κοινωνίας.

Αυτές οι «τρίτες» πρακτικές διαχείρισης, στηριζόμενες στη συνεργασία και την αλληλεγγύη των εμπλεκόμενων ατόμων ή ομάδων, αποδοκιμάζουν και απομακρύνουν οποιαδήποτε μορφή ανταγωνισμού και τον έντονο ατομικισμό, προσδιορίζοντας και τη σχέση κοινωνίας και φύσης. Το στοιχείο που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την επιτυχία ή την αποτυχία αυτών των διαχειριστικών σχεδίων είναι σε ποια έκταση οι θεσμοί ενθαρρύνουν τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ των χρηστών σχετικά για τις συνθήκες που ενυπάρχουν στο συγκεκριμένο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας οργάνωσης προδικάζουν την εξέλιξη της κατάστασης του φυσικού πόρου, αλλά και προσδιορίζουν ενδιαφέρουσες ποιότητες της κοινωνικής ζωής. Στον νεοφιλελεύθερο κόσμο θεωρείται, περίπου, δεδομένο ότι οι φυσικοί πόροι διαζευκτικά είτε είναι ιδιωτικοί είτε ανήκουν στο κράτος. Αυτό όμως δεν δηλώνει αξιωματικά ότι δεν υπάρχουν πόροι, φυσικοί και μη, που τελούν υπό ένα «τρίτο καθεστώς», το καθεστώς, δηλαδή, της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Η ιδιωτικοποίηση υπόσχεται αποτελεσματικότητα εις βάρος, όμως, κάποιων αρχών δημοκρατίας, ενώ η κρατικοποίηση

ικανοποιεί τις αρχές αυτές εις βάρος της αποτελεσματικότητας. Η απουσία των μηχανισμών της αγοράς και των δυτικότερα ορισμένων ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων προκάλεσε σύγχυση, απλοποιήσεις και παρανοήσεις σχετικά με τα διαχειριστικά σχέδια και πρακτικές που υιοθετήθηκαν σε διάφορες περιοχές και εποχές χωρίς τη φιλελεύθερη ή κρατική προοπτική.

Η προβληματική της παρούσας εργασίας αφορά το κοινοτικό διαχειριστικό καθεστώς ενός κοινόχρηστου πόρου και συγκεκριμένα ενός δασικού πόρου στον ελλαδικό χώρο. Ανακαλύπτει τον ρόλο των τοπικών κοινοτικών θεσμών, συνθέτει και αναλύει ιστορικά το κοινωνικοοικολογικό σύστημα, τα αίτια και τις συνθήκες που συνέθεσαν το σύστημα της κοινωνίας και του δασικού πόρου. Τα αίτια αναζητούνται όχι σε τεχνικές οικολογικής φύσης αλλά στις ανθρώπινες επεμβάσεις και οργανωσιακά πρότυπα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά.

Η κατανόηση των αλληλεξαρτήσεων κοινωνικών και οικολογικών συστημάτων περιλαμβάνει δύο βασικές διαστάσεις: του χρόνου και του χώρου. Στη συγκεκριμένη εργασία ο χώρος είναι το νησί της Ικαρίας κι οι κοινότητες που ζουν μέσα ή/και δίπλα στο δάσος κι ο χρόνος εκτείνεται από την αρχαιότητα ως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Το «κοινά» ως κοινωνικοοικολογικά σύστημα

Η έννοια των κοινωνικοοικολογικών συστημάτων εισήχθη από την Ostrom (2009) και αναπτύχθηκε μετά από δεκαετίες έρευνας σχετικές με τους κοινόχρηστους πόρους – τα κοινά κι ιδιαίτερα από τη μελέτη οργάνωσης των δασικών κοινών (Gibson κ.ά. 2005, Chatrie και Agrawal 2009). Η σχετική βιβλιογραφία, θεωρητική κι εμπειρική, αποκαλύπτει ότι κοινωνικές παράμετροι, όπως η συμμετοχή, η αυτοοργάνωση, αλλά και θεσμικές ρυθμίσεις, για παράδειγμα, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, συμβάλλουν στην υιοθέτηση και εφαρμογή βιώσιμων τρόπων χρήσης τους (Vogt κ.ά. 2015), αποκαλύπτοντας τοπικές ταυτότητες, συμπεριφορές, αξίες, ηθικά συστήματα ανάμεσα σε άλλα.

Οι πρακτικές διαχείρισης των πόρων κοινής ιδιοκτησίας αναφέρονται σε συλλογικό επίπεδο, σε επίπεδο κοινότητας, ως μόρφωμα οργάνωσης ενός συνόλου ανθρώπων που χρησιμοποιεί έναν συγκεκριμένο πόρο από τον οποίο εξαρτάται η επιβίωσή του

και όχι σε επίπεδο ατόμου ως ανεξάρτητο δρών υποκείμενο. Η εμφάνιση και η άσκηση διαχειριστικών στρατηγικών από αυτοοργανωμένες κοινότητες χρηστών φυσικών πόρων έθεσε ερωτήματα σχετικά με τις προϋποθέσεις εμφάνισης και λειτουργίας της κοινότητας που εμπεριέχει την εγγενή δυνατότητα να αυτοοργανώνεται, για να προστατεύσει τον εαυτό της και εν συνεχεία τον πόρο με τον οποίο εμπλέκεται. Η αυτοοργάνωση αποτελεί έννοια-κλειδί για την κατανόηση της επίδρασης, της εξάρτησης και εν γένει της σχέσης που αναπτύσσει μια κοινότητα με τον φυσικό πόρο τον οποίο επιλέγει να κατέχει συλλογικά, αλλά και των σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινότητας. Το θεσμικό πλαίσιο που συναντά κανείς σε αυτοοργανωμένες κοινότητες χαρακτηρίζεται ως εξισωτικό, προσφέροντας τις ίδιες δυνατότητες και επιβάλλοντας τους ίδιους περιορισμούς σε όλους.

Η αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και κοινωνίας έχει μακρά ιστορία και βαθιές κληρονομίες. Οι Berkes και Folke (1998) περιγράφουν τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα ως μια ολοκληρωμένη προοπτική του ανθρώπου στη φύση, επισημαίνοντας ότι στην οπτική των κοινωνικοοικολογικών συστημάτων η οριοθέτηση μεταξύ κοινωνικών και φυσικών συστημάτων είναι τεχνητή και αυθαίρετη. Τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα είναι πολυσύνθετα και τα δομικά τους στοιχεία συχνά αλληλοεπιδρούν με τυχαίους και απρόβλεπτους τρόπους (Folke κ.ά. 2016). Αυτές οι αλληλεξαρτήσεις προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς προδιαγράφουν τα πρότυπα ανατροφοδότησής τους και συνεξέλιξής τους.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, ιστορικοί, οικολόγοι αναδεικνύουν περιπτώσεις κοινών στις οποίες οι κοινοτιστές διαχειρίζονται αειφόρα και για μεγάλα χρονικά διαστήματα τους φυσικούς πόρους χωρίς ιδιωτικές πρωτοβουλίες ή κυβερνητικές παρεμβάσεις σε ένα σχήμα διαφορετικό από εκείνο που υπογορεύουν οι κυρίαρχες φιλοσοφίες οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας. Έτσι επαναπροσδιορίστηκαν έννοιες όπως η κοινή ιδιοκτησία, η κοινοτική δραστηριότητα και η κοινοτική ιδιοκτησία, έννοιες που προσλαμβάνουν διαφορετική σημασία σε διαφορετικές κοινωνικές συσσωματώσεις με τον ίδιο, όμως, προσανατολισμό και τις ίδιες αξίες με σκοπό την προστασία της κοινωνίας και της φύσης. Διατυπώθηκαν με συστηματικό τρόπο θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με

το πώς συνδέονται μεταξύ τους τα οικονομικά πρότυπα οργάνωσης, η φύση, η κοινωνία και οι θεσμοί.

Στο κοινωνικοοικολογικό σύστημα ο πόρος και οι υπηρεσίες του οικοσυστήματος είναι βαθιά συνδεδεμένα με τις πολιτισμικές και τις συναισθηματικές μεταβλητές του χώρου. Τα οικοσυστήματα φέρουν έντονη συναισθηματική βαρύτητα, ριζωμένη στα πολιτισμικά κίνητρα που έχουν κατασκευάσει ιστορικά οι προσπάθειες διατήρησης της φύσης (Takacs 1996, Van Koppen 2002)

Τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα ορίζονται από τους Lebel κ.ά. (2006) ως κοινωνικά συστήματα στα οποία ορισμένες από τις αλληλεξαρτώμενες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων διαμεσολαβούνται από το δίκτυο των αλληλεπιδράσεων με βιοφυσικά και μη ανθρώπινα βιολογικά στοιχεία. Υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για τα Κοινωνικοοικολογικά συστήματα λόγω της ικανότητάς τους να αντιστέκονται σε απειλές και κινδύνους, αναπτύσσοντας χαρακτηριστικά όπως εκείνα της προσαρμοστικότητας, της ανθεκτικότητας, της ευρωστίας, της σταθερότητας αλλά και του μετασχηματισμού.

Η λειτουργία του κοινωνικοοικολογικού συστήματος επηρεάζεται από το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο το οποίο περιορίζει ή επιτρέπει την ελεύθερη δράση των ατόμων στον πόρο. Μέσω της μελέτης της εξέλιξης των θεσμών που οργανώνουν την κοινωνική ζωή των ατόμων κατανοείται η πορεία της κοινωνίας πολιτισμικά, πολιτικά και οικονομικά στον χρόνο και ο τρόπος ενόρασης της φύσης και της σχέσης της με αυτή. Η ιστορική επιβίωση και η σύγχρονη παρουσία του φαινομενικά «απαρχαιωμένου» εξισωτικού θεσμικού πλαισίου θέτει από μόνη της το ερώτημα «κατά πόσο η κοινοτική διαχείριση ενός πόρου αποτελεί ρεαλιστική εναλλακτική προσέγγιση για την οργάνωση της αιεφόρου οικειοποίησης των φυσικών πόρων σε χώρες πλήρως ενταγμένες στη λειτουργία της αγοραίας καπιταλιστικής οικονομίας».

Οι πόροι ορίζονται κοινωνικά αναφέρει ο Harvey (2011), ενώ οι Grima και Berkes (1989) υποστηρίζουν ότι οι πόροι δεν υπάρχουν, δημιουργούνται και είναι πολιτισμικές κατασκευές. Στη μελέτη περίπτωσης που πραγματεύεται η εργασία επιχειρείται η κατανόηση του κοινωνικοοικολογικού συστήματος, καταγράφοντας τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες που διέπουν το συγκεκριμένο τοπίο. Μελετώντας

την «αναπαράσταση» του δάσους στις κοινωνικές πράξεις διαχρονικά ανασυντίθεται η κοινωνική κατασκευή του δάσους και επιχειρείται η περιεκτική αφήγηση της έννοιας της κοινοτικής οργάνωσης του δάσους στο νησί της Ικαρίας. Ο δασικός πόρος προσεγγίζεται μέσα από τα «μάτια» της κοινότητας, με αξιοποίηση αρχαικών πηγών και ιστορικών τεκμηρίων σε συνδυασμό με προφορικές μαρτυρίες ως μεθόδους καταγραφής και ερμηνείας της κοινωνικής και φυσικής πραγματικότητας. Εστιάζεται στην προοπτική της φύσης στην κοινότητα, στην αντίληψη και τη λειτουργία της έννοιας της συλλογικής ιδιοκτησίας υπό την επίδραση διαφορετικών θεσμικών πλαισίων και οικονομικών συντεταγμένων. Ερευνά και προσπαθεί να ανασυνθέσει την εικόνα που κατασκευάζει η κοινότητα για το δάσος στον χρόνο υπό διαφορετικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες. Το δάσος δεν είναι μόνο ένας φυσικός πόρος για το νησί της Ικαρίας, αλλά και πολιτισμικός, κοινωνικός, πολιτικός και οικονομικός πόρος.

Το δάσος κατασκευάζεται κοινωνικά, προσδιορίζοντας τον αλληλένδετο χαρακτήρα των σχέσεων μεταξύ ατόμων, ομάδων και θεσμών, άτυπων και τυπικών, εξειδικεύοντας τις κοινωνικές σχέσεις. Είναι πολιτισμικός πόρος ως μήτρα φιλοξενίας του πληθυσμού μέσα στην οποία αναπτύσσει αρχές, νόρμες, αξίες, συμπεριφορές και δράσεις. Τα καθεστώτα ιδιοκτησίας του και οργάνωσής του αλλά και η «κατανομή» του προσδιορίζουν τον πολιτικό χαρακτήρα του δάσους αλλά και το πρότυπο διοίκησής του σε πολιτικό επίπεδο. Παράλληλα, λειτουργεί κι ως ο κύριος οικονομικός-βιοποριστικός πόρος του νησιού. Το δάσος κατασκευάζεται κοινωνικά, αντανakλώντας τις πολιτισμικές αξίες και τις συμβάσεις και μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνικό γεγονός ή ως κοινωνικός πόρος, σύμφωνα με τους όρους των Nassauer (1997) και Fischer (2018). Το δάσος του Ράντη ενοποιεί τα δύο στοιχεία, το κοινωνικό και το οικολογικό, λειτουργώντας ως δεσμός μεταξύ της φύσης και του πολιτισμού, ενσωματώνοντας περιβαλλοντικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς χαρακτήρες, σύμφωνα με την περιγραφή των τοπίων που συναντώνται στις εργασίες των Brunckhorst κ.ά., (2006), Nassauer (2012), Pinto-Correia και Kristensen (2013), Tress και Tress (2001).

Οι κανόνες και τα χαρακτηριστικά της ζωής της κοινότητας επηρεάζονται από το δάσος κι όχι από τη

θάλασσα. Είναι ιδιαίτερα επιβλητικό το γεγονός, ότι ενώ οι κάτοικοι βιώνουν και αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους σε έναν νησιωτικό χώρο, το φυσικό περιβάλλον που ορίζει το βίωμά τους αφορά το δάσος κι όχι τη θάλασσα. Η μελέτη περίπτωσης του δάσους του Ράντη είναι ξεχωριστή και σε αυτή τη διάσταση. Η σχέση κοινωνίας και φύσης σε έναν νησιωτικό χώρο, οργανώνεται μακριά από το κυρίαρχο στοιχείο που είναι το νερό, η θάλασσα, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στον γεωγραφικό χώρο του Αιγαίου. Το δάσος λειτουργεί ως συνισταμένη της ύπαρξής τους, ενώ η θάλασσα ως απειλή.

Το δάσος λειτουργεί ως «συνεργατικό εγχείρημα» (Κιουπκιολής 2017), σύμφωνα με τις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης. Οι δραστηριότητες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές) και η διασύνδεσή τους διαμορφώνουν το τοπίο στο οποίο η λογική της συλλογική δράσης κατασκευάζει το συγκεκριμένο κοινωνικοοικολογικό σύστημα.

Όπως σημειώνει η Fischer (2018), το τοπίο ορίζεται ως χωρική μονάδα πάνω στην οποία οι θεμελιώδεις λειτουργίες και διεργασίες των κοινωνικών και οικολογικών συστημάτων ξεδιπλώνονται. Συνεπώς, το τοπίο προσλαμβάνεται ως ένα είδος κοινωνικοοικολογικού συστήματος στο οποίο αλληλεπιδρούν σύνολα αλληλεξαρτώμενων βιογεωφυσικών στοιχείων και κοινωνικών παραγόντων και συντελεστών (Liu κ.ά. 2007· Ostrom 2009).

Ο όρος «κοινοτική οργάνωση» στη χώρα μας δημιουργεί παρερμηνείες λόγω του ιστορικού, πολιτικού και γεωγραφικού υπόβαθρου της έννοιας του κοινοτισμού στην Ελλάδα. Στη θεωρία των κοινών η έννοια της κοινότητας αφορά ένα σύνθετο οικοδόμημα σχέσεων, ένα σύστημα δικτύων, πρακτικών και αλληλεπίδρασης μεταξύ των χρηστών–οικειοποιητών–κοινοτιστών αλλά και ανάμεσα στους κοινοτιστές–χρήστες και στον φυσικό πόρο, το δάσος που τους υποστηρίζει, περιλαμβάνοντας και τους θεσμούς που ορίζουν τα δίκτυα αυτά. Στον πυρήνα της κοινοτικής οργάνωσης οι έννοιες της συνεργασίας, της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης προέχουν. Η κοινότητα στη θεωρία των κοινών δεν είναι μια συνέλευση ατόμων, μια πολιτειακή ή/και διοικητική οργάνωση. Είναι το σύμπλεγμα των σχέσεων και των δικτύων που αναπτύσσονται μεταξύ του πόρου και της συλλογικότητας που ασκεί τις δραστηριότητες σε αυτόν, καθορίζοντας κάθε εκδή-

λωση της ζωής τους. Η κοινότητα των κοινών δεν είναι απλώς ένα μικρό σύνολο ανθρώπων γεωγραφικά προσδιορισμένο. Κοινότητα είναι ο χώρος (φυσικός πόρος, οικονομικές δραστηριότητες και η διασύνδεσή τους), η κοινωνία κι η οργάνωσή της, οι θεσμικές της διαρθρώσεις που φιλοξενούνται σε συγκεκριμένη βίωση, διεπόμενη από τις αρχές της ισότητας και της κοινωνικής και οικολογικής δικαιοσύνης. Τα μέλη της κοινότητας αναπτύσσουν κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα στο εσωτερικό του κοινού, επιτελώντας πολιτικές και πολιτισμικές πράξεις που αναπαρίστανται στον τρόπο οργάνωσης του φυσικού πόρου.

Στην ιστορία του δάσους του Ράντη ως κοινό οι θεσμικές αλλαγές (εξωτερικές και εσωτερικές) διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο. Το δάσος ως κοινό σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές θεσμοθετείται διαφορετικά –και ορισμένες φορές συγκρουσιακά– με το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο.

Η επιρροή, οι επιδράσεις που ασκεί ένα σύνολο ή μια οργάνωση ανθρώπων (η κοινωνία) στη φύση προδιαγράφονται από τους ίδιους τους κανόνες που δομούν τις ανθρώπινες σχέσεις, δηλαδή τους θεσμούς. Οι θεσμοί είναι οι κανόνες σε ένα σύνολο ή οι περιορισμοί που θέτει ο άνθρωπος στη σχέση του με τους άλλους, αλλά και στη σχέση του με τη φύση. Συνεπώς, οι θεσμοί αποτελούν τα κύρια συστατικά της κοινωνικής δομής, επηρεάζοντας την εξέλιξή της και τον προσανατολισμό της πολιτικά, κοινωνικά, τεχνολογικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά. Η έρευνα των θεσμικών αλλαγών είναι απαραίτητη για την κατανόηση της ιστορικής αλλαγής του κοινωνικοοικολογικού συστήματος (Douglas 1990). Οι θεσμικοί τρόποι οργάνωσης των κοινών κατέχουν ιδιαίτερη θέση στο σύστημα των κοινών κι η παρουσία τους δεν περιορίζεται στην κοινότητα που ορίζει το κοινό, αλλά αφορά και το εξωτερικό θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο θεσμός του κοινού. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι καθοριστικός για την οργάνωση του υπό εξέταση κοινωνικοοικολογικού συστήματος.

Ο θεσμός της ιδιοκτησίας, σύνθετος και δυσνόητος κάποιες φορές, διαφορετικά προσδιορίσιμος και αναγνωρίσιμος στον χρόνο αλλά και στον γεωγραφικό χώρο, επηρεάζει σημαντικά την ευημερία των ανθρώπινων κοινωνιών και του φυσικού περιβάλλοντος χώρου που τις φιλοξενεί. Η ιδιοκτησία αποτελεί ένα κοινωνικό εργαλείο οργάνωσης. Τα καθεστώτα ιδιοκτησίας τα οποία προσδιορίζονται από το κοινωνικό,

πολιτισμικό, οικονομικό και τεχνολογικό πλαίσιο στο εσωτερικό του οποίου διαμορφώνονται και λειτουργούν επηρεάζουν και προσδιορίζουν τη σχέση του ανθρώπου ως μεμονωμένου δρώντος υποκειμένου, από μου, αλλά και της ανθρώπινης κοινωνίας συλλογικά, με το περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους. Έτσι, διατυπώθηκαν με συστηματικό τρόπο θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με το πώς συνδέονται μεταξύ τους τα πρότυπα συμπεριφοράς, η χρήση των πόρων και της φύσης και οι κοινωνικοί θεσμοί (Κουμπάρου 2002, 2005).

Τα καθεστάτα ιδιοκτησίας της φύσης –η ελεύθερη πρόσβαση, η κρατική ιδιοκτησία, η κοινοτική ιδιοκτησία ή κοινά κι η ιδιωτική ιδιοκτησία– τα οποία περιγράφονται και προσδιορίζονται από τις κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές κι οικονομικές συνθήκες στις οποίες αναπτύσσονται και λειτουργούν διαμορφώνουν και οριοθετούν τη σχέση και τη αλληλεπίδραση του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος και της φύσης (Κουμπάρου 2005).

Η ιδιοκτησία αναφέρεται, συνήθως, στην κατοχή και στα δικαιώματα που προκύπτουν από τον έλεγχο που ασκείται σε έναν πόρο ή αγαθό. Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ορίζουν τις δράσεις που μπορούν τα άτομα να ασκήσουν σε σχέση, όμως, με υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Αν κάποιος ασκεί ένα δικαίωμα, κάποιος άλλος έχει μία ανάλογη υποχρέωση να ελέγχει αυτό το δικαίωμα. Σύμφωνα με την οικονομική προσέγγιση, ο θεσμός της ιδιοκτησίας είναι το δικαίωμα της απρόσκοπτης διάθεσης του ιδιόκτητου αντικειμένου με γνώμονα το ατομικό συμφέρον ή τις οποιεσδήποτε προτιμήσεις του ιδιοκτήτη (Σοφούλης 1979).

Κάθε μορφή ιδιοκτησίας εμπεριέχει σύγκρουση. Η οικειοποίηση της φύσης από ένα άτομο ή σύνολο αυτών υποθάλλει συνθήκες κοινωνικής σύγκρουσης και κάθε καθεστώς ιδιοκτησίας λειτουργεί και σε συμβολικό επίπεδο. Πολλοί φυσικοί πόροι κρατικοποιήθηκαν στα πλαίσια συγκρότησης των εθνών-κρατών στο παρελθόν, όπως στη μελέτη περίπτωσης που παρουσιάζεται στην εργασία, και άλλοι σήμερα ιδιωτικοποιούνται υπό την κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης φιλοσοφίας, όπως το νερό.

Τα ιδιοκτησιακά καθεστάτα είναι ανθρώπινες κατασκευές που παίζουν σημαντικό ρόλο στο οργανωτικό πρότυπο των κοινωνικών δομών. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς που θα λειτουργήσει σε κάθε περίπτωση ορί-

ζεται από το οργανωσιακό πρότυπο της κοινωνίας, της δομημένης πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, τις προτεραιότητές τους, τη στρατηγική ορισμού και κατανόησης των προβλημάτων, των απειλών, των κινδύνων. Ειδικότερα, η επιλογή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος σε κάθε περίπτωση υπαγορεύεται από τη σημασία που αποδίδεται στον φυσικό πόρο, από την αξία (όχι μόνο οικονομική) με την οποία αποτιμάται, αλλά ταυτόχρονα και από το ευρύτερο θεσμικό οργανωτικό πλαίσιο της κοινωνικής οργάνωσης το οποίο προσδιορίζει τη δομή και το πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσεται ανάμεσα στα άτομα (Κουμπάρου 2002, 2005). Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των κοινών που επιλέγουν οι κάτοικοι της παραδασόβιας κοινότητας στην Ικαρία προσδιορίζει και τις σχέσεις τους και τις αρχές λειτουργίας της κοινότητάς τους με θεσμούς τυπικούς κι άτυπους εσωτερικούς και εξωτερικούς.

Το καθεστώς της κοινής ή κοινοτικής ιδιοκτησίας ή των κοινών

Σύμφωνα με τον Hardin (1977α, β, γ), οι πόροι που είναι κοινόχρηστοι θα καταστραφούν αναπόφευκτα από την υπερβολική και ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση. Τα ορθολογικά σκεπτόμενα άτομα έχουν το κίνητρο να χρησιμοποιήσουν τον πόρο όσο πιο εντατικά γίνεται, πριν τα προλάβει κάποιος άλλος. Καθώς οι πόροι αυτοί δεν ανήκουν σε κανέναν, κανένας δεν τους προστατεύει.

Το αρχικό άρθρο του Hardin παρόλα αυτά, αναφέρεται στην εν δυνάμει βιωσιμότητα της κοινοτικής ιδιοκτησίας, του τρίτου καθεστώτος ιδιοκτησίας. Η φράση του Hardin «αμοιβαίος εξαναγκασμός, από κοινού συμφωνημένος» ισχύει και για τη θεσμική οργάνωση της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Οι συλλογικότητες, οι κοινότητες, έχουν τη δυνατότητα συνεργατικά να δημιουργούν και να εφαρμόζουν νόμους, κανόνες και νόρμες που περιορίζουν τη συμπεριφορά των μελών τους.

Ο Χοβαρδάς (2017) επισημαίνει ότι το κοινωνικό περιβάλλον απουσιάζει από το μοντέλο της τραγωδίας. Οι πρωταγωνιστές του Hardin χαρακτηρίζονται ως «κοινωνικά τυφλοί», ως εγωιστικά άτομα που σκέφτονται τη μεγιστοποίηση του κέρδους, ενώ συνειδητοποιούν αργότερα συλλογικά–κοινωνικά την τραγωδία

τους. «Η κοινωνία καταργείται για να επανεφευρεθεί» σημειώνει ο Χοβαρδός (2017). Περαιτέρω, όμως, ακόμη και ο ατομικός ορθολογισμός, όταν λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της πρόγνωσης, η επικρεμάμενη απειλή της καταστροφής, της τραγωδίας, είναι πιθανό να διεγείρει την ορθολογική προσέγγιση της μακροπρόθεσμης αποδοτικότητας του πόρου και ίσως, τελικά, να «κοινωνικοποιήσει» την αντίδραση των πρωταγωνιστών, που μπορεί να αναλάβουν δράση συλλογικά, «κοινωνικά».

Η κοινωνία εφευρίσκει διάφορα οργανωτικά πρότυπα εκτός από εκείνα που προέκρινε ο Hardin. Η οργάνωση των κοινών που δομείται στις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας, στη συμμετοχή, στη συνεργασία, στην αλληλεγγύη και στην ισότητα, αλλά και στο συναίσθημα είναι ένας άλλος τρόπος οργάνωσης φύσης και κοινωνίας. Τα συστήματα κοινής ή κοινοτικής ιδιοκτησίας αποτελούν εγχειρήματα κοινωνικά που επινοεί η κοινότητα των χρηστών της φύσης.

Οι πόροι που ανήκουν στο σύστημα των κοινών ίσως να μην αναγνωρίζονται επίσημα, τυπικά, θεσμικά εκτός της κοινότητας ως ιδιοκτησία της, αλλά να υπόκεινται στις κοινοτικές νόρμες και κανόνες διαχείρισης και είναι δυνατόν να μην υπάγονται κατ' ανάγκη σε κάποιο από τα γνωστά σύγχρονα τυπικά συστήματα οργάνωσης (Berkes και Farvar 1989). Το στοιχείο αυτό συναντάται στο δάσος Ράντη.

Από τη στιγμή που η κοινή ή κοινοτική ιδιοκτησία βασίζεται σε ένα σύνολο αποδεκτών κοινωνικών σταθεροτύπων και κανόνων ο όρος «καθεστώς κοινής ή κοινοτικής ιδιοκτησίας» αναφέρεται στη διαχείριση των πόρων που υπόκεινται σε αυτή τη μορφή ιδιοκτησίας. Τα καθεστάτα κοινής ιδιοκτησίας εξασφαλίζουν, σύμφωνα με διαπιστώσεις πολλών εμπειρικών ερευνών, ότι οι πόροι θα είναι διαθέσιμοι με βιώσιμη ή αλλιώς αιφορική προοπτική (Gibbs και Bromley 1989). Η ίδια εγγύηση δεν παρέχεται –με την ίδια πιθανότητα– από την υιοθέτηση ιδιωτικών ή κρατικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, καθώς οι έννοιες της παραγωγικότητας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, προσλαμβάνουν διαφορετική σημασία.

Τα άτομα που υπόκεινται σε καθεστώς κοινής ιδιοκτησίας προτιμούν να περιορίσουν τα ατομικά τους οφέλη. Τα καθεστάτα κοινής ιδιοκτησίας εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα, όταν το κάθε μέλος από μια ομάδα χρηστών ενός πόρου αποφασίσει να ταπεινώσει τις ανάγκες του και τον ρυθμό ικανοποίησής τους με

την προσδοκία ότι κι οι υπόλοιποι κοινοτιστές θα πράξουν ανάλογα. Όταν όλοι υιοθετήσουν την ίδια στρατηγική οργάνωσης της καθημερινής ζωής τους και των εκφάνσεών της, τότε η βιωσιμότητα του φυσικού πόρου είναι δεδομένη.

Είναι σημαντικό να διακρίνουμε ανάμεσα στην ελεύθερη πρόσβαση και την κοινή ιδιοκτησία. Η διάκριση των δυο εννοιών, της κοινής ιδιοκτησίας και της ελεύθερης πρόσβασης, είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, γιατί το μοντέλο του Hardin λειτούργησε ως πρότυπο οργάνωσης και διαχείρισης των φυσικών πόρων της Δύσης. Το μοντέλο βασίζεται στην υπόθεση ότι οι πόροι κοινής ιδιοκτησίας είναι πόροι ελεύθερης πρόσβασης. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό, οι πόροι είναι καταδικασμένοι στην καταστροφή, καθώς κάθε χρήστης θεωρεί ότι το ατομικό του συμφέρον υπερέχει του συλλογικού. Το μοντέλο στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι χρήστες είναι εγωιστές και αδυνατούν εγγενώς να συνεργαστούν. Έτσι, γίνονται, ταυτόχρονα, θύτες και θύματα της υποβάθμισης και της καταστροφής του πόρου.

Οι κοινής ιδιοκτησίας πόροι εμπεριέχουν στον πυρήνα της έννοιάς τους ως ιστορικοκοινωνικές, μάλλον, παρά μεταφυσικές *a priori* κατηγορίες την από κοινού δράση των χρηστών τους και την αυτοοργάνωση των τελευταίων. Βάση αυτής της συνύπαρξης και συνεργίας των χρηστών, επιτυγχάνεται η κατά το μάλλον ή ήττον βιωσιμότητα των φυσικών πόρων.

Η τραγωδία μπορεί να αποφευχθεί όταν οι οικειοποιητές –που αφαιρούν μονάδες από τον πόρο– συζητήσουν μεταξύ τους τη διαμορφωμένη κατάσταση, συμφωνήσουν σε κοινά αποδεκτούς κανόνες για το ποιος έχει πρόσβαση στον πόρο, κάτω από ποιες συνθήκες, και επινοήσουν τον κατάλληλο μηχανισμό για την αποφυγή συγκρούσεων, δηλαδή, όταν δραστηριοποιηθούν και οργανωθούν και γνωρίζουν ποιος είναι και ποιος δεν είναι μέλος, με βάση ποια κριτήρια επιτρέπεται η πρόσβαση στον πόρο, πώς λαμβάνονται οι αποφάσεις σχετικά με τις στρατηγικές για την εκμετάλλευση ή την προστασία του πόρου και πώς οι συγκρούσεις, αν παρουσιαστούν, θα επιλυθούν (Ostrom 1992).

Η κοινότητα των οικειοποιητών μπορεί να θεωρηθεί ως μία μικρή οργανωμένη κοινωνία. Τα άτομα όταν αποφασίζουν αν θα δημιουργήσουν ή όχι μία κοινότητα –δηλαδή μια οργάνωση οικειοποιητών– είναι απαραίτητο να εξετάσουν όχι μόνο τα αναμενόμενα απορρέοντα οφέλη από τις στρατηγικές

συνεργασίας, αλλά παράλληλα πρέπει να αναμένουν απώλεια ή μείωση χρησιμότητας στον χρόνο. Αυτό σημαίνει ότι ίσως υπάρξει κάποια δεδομένη στιγμή που η εκμετάλλευση του πόρου να είναι απαγορευτική ακόμη και για την ίδια την κοινότητα χρηστών. Η κοινότητα θα πρέπει να φέρει το κόστος εφαρμογής αυτής της απόφασης, ώστε να διασφαλίσει το μέλλον το δικό της και της φύσης.

Η δημιουργία ενός οργανωσιακού μορφώματος όπως αυτό της κοινότητας και η επεξεργασία στρατηγικών συνεργασίας για τη χρήση ενός φυσικού πόρου δεν αποτελούν αφ' εαυτών εγγυήσεις ότι μία κοινότητα θα επιβιώσει στον χρόνο. Πολλές προσπάθειες για την επίτευξη στρατηγικών συνεργασίας κατέρρευσαν έπειτα από λίγα χρόνια. Η αρχική αντίληψη για τη φύση του προβλήματος κι οι εναλλακτικές λύσεις μετασχηματίζονται στον χρόνο. Τα άτομα που υπόκεινται στους λειτουργικούς κανόνες της κοινής ιδιοκτησίας είναι τα ίδια που αποφασίζουν για τον μετασχηματισμό τους, ώστε να προσαρμοστούν καλύτερα σε νέες περιβαλλοντικές συνθήκες, αλλά και στις ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβλητές.

Η κοινότητα μελέτης στο δάσος του Ράντη ορίζει και ορίζεται από αυτό. Το δάσος ενισχύει την αναπαραγωγή της ζωής στην κοινότητα, αποτρέποντας, αποδοκιμάζοντας και τιμωρώντας την επιδίωξη του ατομικού οφέλους από μεμονωμένα μέλη της. Το αρχαιακό υλικό που αξιοποιήθηκε στην έρευνα φέρνει στο φως πως η κοινότητα και το δάσος αποτελούν την αφετηρία αλλά και την κατάληξη του κοινού. Δηλαδή, από το συγκεκριμένο κοινωνικοοικολογικό σύστημα αναδύονται, αλλά και καταλήγουν, ο λόγος και οι πρακτικές των κατοίκων, ενώ συγχρόνως αξιολογούν και ανάλογα αποδέχονται ή απορρίπτουν εναλλακτικές στρατηγικές που μπορεί να παρουσιάζουν εκλεκτική συγγένεια ή να είναι τελείως αντίθετες προς τις αρχικές. Εντός της κοινότητας του δάσους Ράντη αναπτύσσονται όλες εκείνες οι διεργασίες που επανα(προσδιορίζουν) την πραγματικότητά της, καθώς φιλτράρονται δράσεις και λογικές που ανιχνεύονται ευρύτερα στο συγκεκριμένο τοπίο. Το κοινό της Ικαρίας δεν είναι απλώς ένα καθεστώς που εξετάζεται μονοδιάστατα ως προς την αιφορική του προοπτική. Είναι ένα σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας στο εσωτερικό του οποίου το δάσος και οι άνθρωποι «κοινωνούν». Είναι μια κοινωνική διαδικασία στην οποία κάθε μέλος της κοινότητας έχει τη δυνατό-

τητα να συμβάλλει στην προστασία και τη διατήρηση του δάσους, ενώ παράλληλα επωφελείται από αυτό με στόχο την ικανοποίηση των αναγκών του με σεβασμό στη φύση και τους υπόλοιπους «κοινοτιστές».

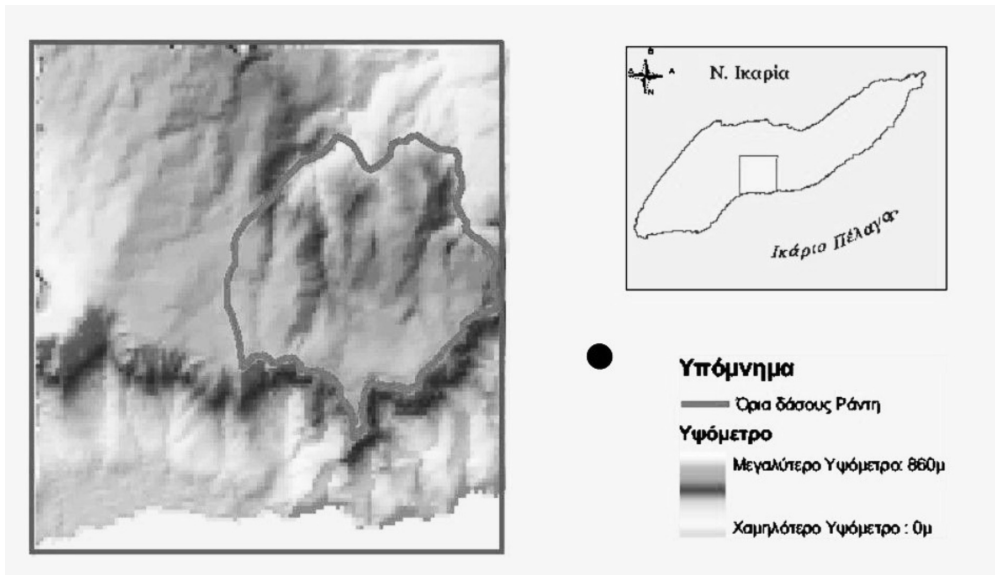
Η μελέτη περίπτωσης: Το δάσος του Ράντη στην Ικαρία

Ο Αθέρας, ο Πράμνος της αρχαιότητας, βουνό πετρώδες αλλά με δάσος πεύκων και πρίνων συνθέτει τον ορεινό άξονα του νησιού της Ικαρίας που ως τείχος καταλαμβάνει όλο σχεδόν το μήκος του νησιού. Το βουνό κατηγορίζει απότομα προς τον νότο και με ήπιο ανάγλυφο καταλήγει στον βορά χωρίζοντας το νησί στα δύο, δημιουργώντας ένα μοναδικό και ιδιόμορφο τοπίο. Στο δάσος διακρίνει κανείς νησίδες με καλλιέργειες, καστανιές, καρυδιές, αμπέλια, τοπίο διαμορφωμένο ιστορικά.

Το δάσος του Ράντη σήμερα οριοθετείται από τις κοινότητες Δάφνης, Φραντάτου και Καρκιναγρίου, καλύπτοντας μια επιφάνεια είκοσι πέντε χιλιάδων στρεμμάτων, δηλαδή το 23% της έκτασης της Ικαρίας, με κυρίαρχο είδος το *Quercus ilex* (Αριά). Σύμφωνα με τη Μη Κυβερνητική Οργάνωση «Αρχιπέλαγος» (2017), είναι το τελευταίο εναπομείναν δάσος τέτοιου μεγέθους και ηλικίας στη ΒΑ Μεσόγειο. Το δάσος φιλοξενεί έναν μεγάλο αριθμό αιωνόβιων δέντρων πολλά εκ των οποίων υπερβαίνουν τα 300 έτη ηλικίας.

Οι γραπτές πηγές και κυρίως οι περιγραφές των περιηγητών μας πληροφορούν για τις δραστηριότητες που υποστήριζε η πλούσια δασική κάλυψη του νησιού και για το μικροκλίμα. Το νησί της Ικαρίας εμφανίζεται δασοσκεπές σε όλη του την επιφάνεια. Παράλληλα, μας πληροφορούν για τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που οι κάτοικοι της Ικαρίας αναπτύσσουν εξαιτίας του δασικού τους τοπίου.

Η υποστήριξη του ανθρώπινου πληθυσμού από τον δασικό πόρο συνεχίζεται αδιάλειπτα από την αρχαιότητα μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα. Το δάσος πρωταγωνιστεί στην ιστορική πορεία του νησιού με την ιδιότητα του κύριου συντελεστή επιβίωσης όχι μόνο μέσω της παροχής προϊόντων, αλλά και ως ασπίδα προστασίας του – αν κι σε ορισμένες ιστορικές περιόδους λειτούργησε ταυτόχρονα και ως πόλος έλξης «εχθρικών» ενεργειών προς τον ίδιο τον πόρο και φυσικά για τους κατοίκους που υποστήριζε. Η φύση αφενός προσελκύει «ξένους» για την παροχή υπηρεσιών

Χάρτης 1 Η θέση του δάσους στο νησί της Ικαρίας και τα υψόμετρα του εδάφους

και προϊόντων (ξυλεία και κτηνοτροφία) κι αφετέρου λειτουργεί ως «τείχος» προς τους «εισβολείς», αποτρέποντας τους «άλλους», τους «ξένους» να πλησιάσουν σε ένα «έρημο» νησί ή μετριάζοντας τις επιπτώσεις της εισβολής τους, εμποδίζοντας τη διείσδυση αυτών και της εξωτερικής εξουσίας, του ευρύτερου θεσμικού και πολιτικού πλαισίου στο κοινωνικό σώμα και την πολιτική οργάνωση της Ικαρίας. Οι κάτοικοι από τα αρχαία χρόνια είχαν αποτραβηχτεί από τις ακτές και ζούσαν στο εσωτερικό του νησιού, κατασκευάζοντας την εικόνα του ακατοίκητου νησιού για αιώνες. Η εικόνα αυτή καταγράφεται τόσο από τους περιηγητές που το χαρακτηρίζουν ως δασοσκεπές νησί χωρίς κατοίκους όσο και σε αποφάσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις οποίες γίνεται αναφορά ως το νησί με ελάχιστους κατοίκους και κατά διαστήματα ακατοίκητο και για αυτό δεν θεωρούν την παρουσία Οθωμανού αξιωματούχου απαραίτητη στο νησί.

Πληροφορίες για τη δασική κάλυψη της Ικαρίας και το φυσικό της τοπίο συναντάμε σε κείμενα του βου αιώνα π.Χ. Η πρώτη αναφορά για το δάσος και τις υπηρεσίες του στην Ικαρία απαντάται στον Αριστοτέλη και στο έργο του «Πολιτικά» στο οποίο αναφέρει ότι η Ικαρία καταλήφθηκε από τον τύραννο της Σάμου, τον Πολυκράτη (536-516 π.Χ.), εξαιτίας της άφθονης ξυλείας. Ο Πολυκράτης προμηθευόταν την ξυλεία που παρείχε το νησί της Ικαρίας (τον φυσικό πόρο) κι έτσι δημιούργησε ένα δυνατό κράτος με στόλο να αριθμεί περισσότερες από σαράντα τριήρεις. Εικάζεται ότι η

Σάμος είναι η πρώτη πόλη-κράτος που διαθέτει τον δικό της στόλο.

Οι κάτοικοι του νησιού από την αρχαιότητα μέχρι και την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό κράτος ζούσαν υπό την απειλή των επιδρομών και της αιχμαλωσίας. Υποστηρίζονται βιοτικά από το δάσος και το δάσος οργανώνει το κοινωνικό τους βίωμα. Το δάσος εκτός της οικονομικής του λειτουργίας συμβάλλει και στην προφύλαξη των κατοίκων από εξωτερικούς κινδύνους. Ο δασικός φυσικός πόρος κι οι απρόσιτοι κρημνοί προσφέρουν καταφύγιο στους κατοίκους της Ικαρίας που αναπτύσσουν ως στρατηγική επιβίωσης την απομάκρυνση από τα παράλια και τη δημιουργία οικισμών σε τόπο αθέατο από τη θάλασσα, για να προστατευτούν από τους πειρατές από τον 4ο αιώνα π.Χ. αλλά και μετέπειτα από τους Λατίνους και τους Οθωμανούς, επιλέγοντας τη μόνιμη εγκατάστασή τους μέσα στο δάσος, κατασκευάζοντας την εικόνα του ακατοίκητου νησιού (Κουμπάρου 2002). Στην περίπτωση μελέτης, το δάσος του Ράντη λειτούργησε ως ασπίδα προστασίας και ως φυσικό οχυρό στο εσωτερικό του οποίου διαβίωνε και δραστηριοποιούνταν μία «αόρατη» από τους ξένους κοινότητα.

Οι απειλές αυτές συντελούσαν ώστε το μέγεθος του πληθυσμού να διατηρείται μικρός. Η μετακίνηση στα πιο ασφαλή δασοσκεπή και αρκετά δυσπρόσιτα μέρη προκάλεσε αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνικής ζωής και των δραστηριοτήτων, συμβάλλοντας στην αναδιάρθρωση και των τρόπων διαβίωσης. Η άσκηση των βιοτικών δραστηριοτή-

των κι η ικανοποίηση των καθημερινών αναγκών τους λάμβαναν χώρα αποκλειστικά τις νυχτερινές ώρες, ώστε να μένουν αθέατοι κατά τη διάρκεια της ημέρας. Επιπρόσθετα, η κτηνοτροφία αντικατέστησε τη γεωργία, αναπτύχθηκαν μικρές παραγωγικές μονάδες που εστιάζονταν στα προϊόντα και τις υπηρεσίες του δάσους (ξυλεία και ζωοτροφή), συνεργώντας και στην ανάπτυξη ιδιαίτερης τεχνικής κατασκευής των οικημάτων, επιτρέποντας έτσι και την ανάδειξη της τοπικής αρχιτεκτονικής.

Σε οργανωτικό επίπεδο ο πληθυσμός της Ικαρίας εφαρμόζει συγκεκριμένο σύστημα οργάνωσης, το κοινοτικό, στο σύνολο σχεδόν των οικονομικών δραστηριοτήτων, στην κτηνοτροφία και τη ναυπηγική, το οποίο λειτουργεί από τους αιώνες που το νησί ανήκει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αυτοδιοίκηση του νησιού, η αυτονομία και τα προνόμια πλήρους ατέλειας, παραχωρήθηκαν από το οθωμανικό κράτος από τον πρώτο κιόλας αιώνα κατάκτησης. Εικάζεται ότι αυτή η παραχώρηση έγινε ως συνέχεια της μεταχείρισης που είχε καθιερωθεί από τους βυζαντινούς ως «διατήρηση παλαιών θεσμών και συνθηκών», εξαιτίας της φαινομενικής ερήμωσης του νησιού. Ευνοϊκοί όροι για την ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών σε έκταση και σε αρμοδιότητα δημιουργήθηκαν εκεί όπου η απομόνωση των ελληνικών κοινοτήτων ήταν πολύ μεγάλη και η παρουσία των Οθωμανών χαλαρή (Βακαλόπουλος 1974), όπως συνέβη στην Ικαρία.

Έτσι, οι τελευταίοι κατόρθωσαν αρχικά να διατηρήσουν μια «εμπράγματη» σχέση με τη γη ικανή να τους εξασφαλίσει την αυτονομία τους και να συμβάλλει στην ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών. Η Ικαρία προσφέρει ένα παράδειγμα ισόρροπης ανάπτυξης του κοινοτικού συστήματος σε ολόκληρο το νησί. Οι πηγές που αναφέρονται στο νησί κάνουν λόγο για την πλήρη απουσία οθωμανικών αρχών κατά μεγάλα χρονικά διαστήματα και αυτό είτε γιατί οι αρμοδιότητες του καδή (δικαστής) ως εξωτερικής εξουσίας είναι περιορισμένες, είτε διότι αναγνωρίζεται επίσημα μια ενδοκοινοτική δικαιοδοσία των κατοίκων, είτε γιατί το μέγεθος του πληθυσμού θεωρούνταν αμελητέο (Μελάς 1958). Διοικητικά έγγραφα του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα δηλώνουν ότι η κοινότητα και η οθωμανική κεντρική διοίκηση, έπειτα πάντα από πρόσκληση της τοπικής κοινότητας, συνεργάζονται κι επιβάλλουν μέτρα προστασίας ή διαφύλαξης του δάσους και κατά συνέπεια τον περιορισμό αφαίρεσης

μονάδων του. Η «συνεργασία» του κοινού με το εξωτερικό θεσμικό πλαίσιο, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφορά κυρίως περιπτώσεις παραβίασης των κανόνων αφαίρεσης ξυλείας από το δάσος (Κουμπάρου 2002). Σε περίπτωση μη συμμορφώσεως προβλέπεται η επιβολή χρηματικού προστίμου ή/και επιβολή σωματικής ποινής κι όταν η ίδια η κοινότητα δεν μπορεί να επιβάλλει τον περιορισμό, καταφεύγει σε θεσμούς εξωτερικούς της κοινότητας, στην κεντρική διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κατά την οθωμανική κυριαρχία του νησιού το ιδιοκτησιακό καθεστώς του δάσους –υπό μια θεοκρατική οργάνωση κεντρικής εξουσίας– υπάγεται σε διάφορα ιδιοκτησιακά καθεστώτα, ακολουθώντας την εξέλιξη του φεουδαρχικού συστήματος της Ανατολής, το τιμαριωτικό γαιοκτητικό σύστημα. Το ικαριώτικο οργανωσιακό πρότυπο εφευρίσκει τρόπους λειτουργίας υπό τις νέες κάθε φορά οργανωσιακές θεσμικές ρυθμίσεις, επιλέγοντας εκείνη που του επιτρέπει περισσότερα περιθώρια ελεύθερης δράσης. Το δάσος της Ικαρίας πολλές φορές, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, ταλαντεύεται ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώτα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η ένταξη σε διαφορετικά ιδιοκτησιακά καθεστώτα επιτρέπει στους κατοίκους να αντιμετωπίσουν τόσο εξωτερικές (επιβολή φόρου) όσο και εσωτερικές (υπερχρήση του δάσους από τον ίδιο τον πληθυσμό) προκλήσεις. Τα συστήματα πόρων που αποτελούνται από διάφορα είδη δικαιωμάτων ιδιοκτησίας παρέχουν ευκαιρίες για τους τοπικούς χρήστες να κερδίσουν τα οφέλη κάθε συστήματος δικαιωμάτων, όπως σημειώνει ο Carlsson (2009).

Η ευελιξία υιοθέτησης διαφορετικών ιδιοκτησιακών καθεστώτων ως εργαλείο προσαρμογής της κοινωνίας και του δασικού πόρου σε αλλαγές του εξωτερικού θεσμικού πλαισίου με στόχο την προστασία της ζωής τους κληροδοτεί «σύγχυση» στο αναδυόμενο εθνικό κράτος που διαδέχτηκε τη θεοκρατική οργάνωση. Σύγχυση που δεν έχει διαλυθεί ακόμη, με αποτέλεσμα το δάσος του Ράντη να ανήκει στα διακατεχόμενα δάση της χώρας.

Η κοινωνική οργάνωση που αναπτύσσεται και λειτουργεί όλους αυτούς τους αιώνες συντίθεται από μικρές ολιγοπληθείς κοινότητες οι οποίες εξαρτώνται σχεδόν αποκλειστικά και πολυεπίπεδα από την παρουσία και τη λειτουργία του δάσους. Η πολιτική, κοινωνική και οικονομική οργάνωση του πληθυσμού του νησιού της Ικαρίας, η πολιτισμική εξάρτησή του από το

δάσος, επηρεάζει και τον τρόπο οργάνωσης, διαχείρισης και ενόρασης τόσο του φυσικού πόρου, αλλά και εξωτερικού χώρου, κατασκευάζοντας την εικόνα της κοινότητας προς τον «έξω» κόσμο, δομώντας ταυτόχρονα και την ταυτότητα της κοινότητας (Κουμπάρου 2002).

Η κτηνοτροφία που αναπτύχθηκε στο νησί, ως ορεινή και αγροτική οικονομία, υπόκειτο και αυτή σε σύστημα κοινοτικής διαχείρισης. Το βουνό ήταν κατανεμημένο στις κοινότητές του και φιλοξενούσε αίγες, που βρίσκονταν σε ημιάγρια κατάσταση, οι οποίες αποτελούσαν συλλογική ιδιοκτησία όλου του νησιού. Η πρακτική αυτή χρονολογείται από τις αρχές του 17ου αιώνα, όταν οι Ικάριοι αυτοαπομονώθηκαν για άλλη μια φορά στο δάσος λόγω της πειρατείας. Οι ανταγωνιστικές χρήσεις της γης, βοσκότοποι–καλλιέργεια, και η ανάγκη εξασφάλισης της επιβίωσης οδήγησαν στην υιοθέτηση συγκεκριμένου σχεδίου διαχείρισης που προστάτευε τους πόρους (δάσος, ζώα, καλλιέργεια) και τους ανθρώπους. Είναι το αγροδοσοπονικό σύστημα και η πρακτική της εκ περιτροπής βόσκησης που εφαρμόσε το νησί για τις αίγες συλλογικής ιδιοκτησίας.

Γραπτές μαρτυρίες αναφέρουν ότι στο βουνό, στον Αθέρα, οι κάτοικοι του νησιού συμφώνησαν να ανήκει σε όλους και άφησαν ζώα, τα γνωστά ακόμη και σήμερα στον 21ο αιώνα ρασκά. «{...} Όχι μόνο ο Αθέρας, αλλά στην πραγματικότητα και τα κατσίκια ήταν κοινά {...} και το δάσος, που προσφέρει πλούσια τροφή για τις αίγες {...}», αναφέρεται χαρακτηριστικά. Τα κατσίκια μετακινούνταν και βοσκούνταν ελεύθερα σε ολόκληρο το νησί. Δεν ήταν ποιμενιζόμενα και δεν εκμεταλλεύονταν το γάλα τους παρά μόνο το κρέας. Για να μην καταστρέφονται οι καλλιέργειες από τα ρασκά, οι κάτοικοι του νησιού όρθωσαν ένα τείχος, μια λιθοδομή ύψους δύο μέτρων, που περιτείχιζε ολόκληρο το νησί. Το κάθε χωριό –η διοικητική κοινότητα– οριζόταν υπεύθυνο για τη δική του έκταση. Όπου διαμορφωνόταν δρόμος ή μονοπάτι, κατασκευαζόταν μία «πόρτα», η «σταλικοποριά». Οι πόρτες αυτές κλείνανε με ασφάλεια με τον «περάτη», κατασκευασμένος από ξύλο που λειτουργούσε ως σύρτης. Ο περαστικός, ο διαβάτης ήταν υποχρεωμένος να ανοίγει και να κλείνει τις πόρτες.

Οι πηγές αναφέρουν τον ηθικό καταναγκασμό (κάτ'άρα και αμαρτία βαραίνει εκείνον που δεν συμμορφώνεται) ως μέτρο επιβολής της πρακτικής αυτής. Έτσι περιφράζανε το βουνό και διατηρούσαν τα ρασκά μόνο

για κρέας. «{...} Ήταν ελεύθερο αγαθό, όπως ο αέρας», αναφέρεται χαρακτηριστικά. Η γνώση της δυναμικής των πόρων και του οικοσυστήματος και των συναφών πρακτικών διαχείρισης οργανώνεται και ενσωματώνεται και πολιτισμικά στο σύστημα αξιών και τρόπου δράσης ως σύμπραξη πρακτικής και ηθικής (Κουμπάρου 2002).

Η οικονομία του νησιού της Ικαρίας ανέκαθεν στηρίχθηκε στην κτηνοτροφία, στα αγροτικά και δασικά προϊόντα, δηλαδή σε ένα αγροδοσοπονικό σύστημα, όπως θα περιγραφόταν με σύγχρονους όρους. Το σύστημα αυτό είναι μια παραδοσιακή πρακτική χρήσης της γης και στη χώρα μας το συναντάμε από την αρχαιότητα. Η κοινότητα του δάσους του Ράντη στηρίχθηκε σε αυτό για την επιβίωση και την αναπαραγωγή της.

Η υιοθέτηση τυπικών κανόνων και άτυπων ρυθμίσεων και νορμών που προσδιορίζουν το καθεστώς που οργανώνει την οργάνωση, τη διαχείριση και τη λογική εκμετάλλευσης του δάσους είναι αποτέλεσμα ιστορικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών συνθηκών και συντεταγμένων που προδιαγράφουν τα περιθώρια δράσης του πληθυσμού.

Η πολιτική οργάνωση της Ικαρίας χαρακτηρίζεται από αυτονομία. Είναι γνωστό ότι κατά τα αρχαία χρόνια ο θεσμός της αυτοδιοίκησης ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένος και κυρίαρχος. Τόσο στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία όσο και στο Βυζάντιο, αλλά και στα χρόνια της λατινοκρατίας οι γραπτές πηγές αναφέρουν ότι η Ικαρία αυτοδιοικείται, διατηρώντας στον χρόνο τα ίδια λειτουργικά πρότυπα (Μελάς 1955). Η καταγωγή και ο ρόλος των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην ελληνική επικράτεια αποτελεί ακόμη και σήμερα αντικείμενο μελέτης. Στην υπό μελέτη περίπτωση καταδεικνύεται ότι η αυτοοργάνωση και η συλλογική ευθύνη των υποτελών του οθωμανικού κράτους συνετέλεσαν στη συγκρότηση της κοινότητας ως οργανωσιακά πρότυπα και ως πολιτισμικές γενεσιουργές με το δάσος να συμβάλλει στην ανάπτυξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, σηματοδοτώντας τους τοπικούς συσχετισμούς και τις οικονομικές–κοινωνικές πρακτικές.

Η κοινωνική κατασκευή του δάσους συντελείται βάση τριών παραμέτρων: α) του τρόπου λειτουργίας κι οργάνωσης της κοινότητας, δηλαδή του τρόπου προσαρμογής της στο συγκεκριμένο φυσικό περιβάλλον (γαιοχρηστικό σύστημα, τεχνολογία) και στις εσω-

τερικές οργανωτικές της δομές (θεσμικό πλαίσιο, κανόνες οργάνωσης), β) του εξωτερικά θεσμοποιημένου κανονιστικού συστήματος (ιδιοκτησιακά καθεστώτα υπό διαφορετικές αρχές: Βυζάντιο, Λατίνοι, Οθωμανοί) και γ) των εξωτερικών «τυχαίων» πιέσεων από πειρατές και γειτονικούς πληθυσμούς οι οποίοι αφαιρούν αγαθά που τους ήταν απαραίτητα, την ξυλεία εν προκειμένω, χωρίς οι ίδιοι να δεχτούν οποιοδήποτε περιορισμό ή να αναγκασθούν να ακολουθήσουν τους κανόνες οργάνωσης της χρήσης του πόρου και τελικά χωρίς να υπόκεινται σε καμία απώλεια ή αρνητική συνέπεια εξαιτίας της καταστροφής του πόρου.

Στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τόσο στην προεπαναστατική Ικαρία όσο και μετά τη μεταρρύθμιση του οθωμανικού κράτους τον 19ο αιώνα η κοινότητα του δάσους συνεχίζει να ορίζει και να κατασκευάζει το κοινωνικό δάσος του Ράντη. Οι έννοιες της ελευθερίας και της αυτονομίας –ως απουσία εξωτερικού καταναγκασμού αφενός κι αφετέρου ως δυνατότητα συννομοθεσίας κι αυτοθέσμησης που επιτρέπουν στους κατοίκους να διαμορφώνουν συλλογικά τις αρχές οργάνωσης και λειτουργίας της κοινότητάς τους– δομούν το σύστημα της κοινοτικής οργάνωσης και διοίκησης φυσικών πόρων και ανθρώπων στο νησί. Ο φυσικός χώρος μετατρέπεται σε κοινωνικό τοπίο.

Το καθεστώς της κοινοτικής ιδιοκτησίας του δάσους συνέβαλε στην ασφάλεια της επιβίωσης, στην ισότιμη πρόσβαση και αποφυγή συγκρούσεων, καθώς υπήρχαν συγκεκριμένοι κανόνες συμπεριφοράς με κυρίαρχο κανόνα «όποιος ανήκει στην κοινότητα μπορεί να χρησιμοποιεί τον πόρο». Η συμμετοχή σε ομάδες εργασίας συγκροτούσε και δομούσε τους κοινωνικούς ρόλους και τις υποχρεώσεις του ατόμου απέναντι στη

Εικόνα 2: Το δάσος από κοντά

συλλογικότητα. Καθώς δεν υπήρχε το κίνητρο του κέρδους και της συσσώρευσης πλεονάσματος, η ποσότητα των δασικών προϊόντων και της ξυλείας που αφαιρούνταν από το δάσος προοριζόταν για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών επιβίωσης. Ακόμη και η ναυπηγική, η τέχνη της κατασκευής λέμβων που προήγαγαν οι Ικαριώτες, στόχο δεν είχε τη συσσώρευση κέρδους, αλλά την ανταλλαγή των κατασκευών τους με προϊόντα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους, όπως το σιτάρι και άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Γραπτές πηγές αναφέρουν ότι κι η ικαριακή ναυτιλία αναπτύχθηκε σε συνεταιριστική βάση (Κουμπάρου 2002).

Μέχρι πρόσφατα όλες οι δράσεις τους και οι ενέργειές τους στο δάσος για τους κατοίκους της Ικαρίας αποτελούν συνέχεια μιας μακρόχρονης παράδοσης, κατά την οποία ο δασικός πόρος αποτελεί κτήμα των προγόνων τους και κληρονομιά δική τους και των απογόνων τους – ασκώντας μακροχρόνια και αδιάλειπτα το δικαίωμα της ξύλευσης και της βόσκησης. Η δασική έκταση του Ράντη αποτελούσε την περιοχή των βοσκοτόπων που ανήκουν στις κοινότητες.

Το δάσος δεν αντιμετωπίζεται ως ένας πόρος αποκλειστικά για εκμετάλλευση, αλλά ως ένα σύνολο στοιχείων που συγκροτούν το ίδιο το οικοσύστημα της κοινότητας. Για το νησί το δάσος αποτελεί τη βάση επιβίωσής του. Υπό αυτό το πρίσμα το οικολογικό, το κοινωνικό και το οικονομικό στοιχείο συνυπάρχουν ισόρροπα. Η οικονομική και κοινωνική ζωή ασχολείται με την οργάνωση του φυσικού πόρου, αναπτύσσοντας δίκτυα, σχέσεις μεταξύ των κατοίκων του νησιού, αλλά και με εξωτερικότητες, όπως τα κεντρικά συστήματα διοίκησης. Οι συνήθειες πρακτικές βασιζόμενες στη συνεργασία, την αμοιβαιότητα και την αλληλεγγύη στηρίζονται σε θεσμούς που ενθαρρύνουν τη συνεχή επικοινωνία των χρηστών για τις συνθήκες που ενυπάρχουν στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε μια τέτοια οργάνωση καθορίζουν την κατάσταση του φυσικού πόρου, αλλά και εντοπίζουν ενδιαφέρουσες ιδιότητες της κοινωνικής ζωής (Κουμπάρου 2002).

Το δάσος του Ράντη μπορεί να θεωρηθεί ως σύμβολο των δυνατοτήτων που υπάρχουν, συνδυάζοντας τη γνώση των οικολογικών συστημάτων, τις θεσμικές ρυθμίσεις και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των παραδοσιακών και τοπικών κοινωνιών με τη σύγχρονη προοπτική. Παρέχει πληροφορίες για το πώς η διαχεί-

ριση των οικοσυστημάτων από τοπικές κοινότητες μπορεί να εκπληρώσει πολλούς σημαντικούς στόχους, όπως την προώθηση συμμετοχικών διαδικασιών, δημιουργώντας μια νέα δυναμική συλλογικής δράσης σε άλλη κλίμακα.

Το δάσος καταδεικνύει την αξία της κατανόησης των πολιτισμικών στοιχείων στη διαχείριση των φυσικών πόρων, στην αποκατάσταση και στη διακυβέρνηση των οικοσυστημάτων. Υπογραμμίζει τη σημασία της κοινωνικής διάστασης στην προφύλαξη των πόρων, τη συνεργασία, αλλά και τη διασταυρούμενη αλληλεπίδραση κοινωνίας και πόρων, δημιουργώντας το κοινωνικοοικολογικό σύστημα.

Υπάρχει ακόμη η κοινωνική μνήμη των πρακτικών και των μηχανισμών που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν για την οργάνωση του δάσους. Η υποδομή της λιθοδομής είναι μάρτυρας της λειτουργίας των κοινών και των εννοιών της αυτοοργάνωσης, της αλληλεγγύης, της συμμετοχής, του συλλογικού πράττειν και της άμεσης δημοκρατίας. Σε πολιτισμικό επίπεδο η συλλογική δράση κι η αυτοοργάνωση συναντώνται σήμερα στα πανηγύρια του νησιού. Οι κάτοικοι δουλεύουν συνεργατικά κι εθελοντικά στην προετοιμασία και στην εξυπηρέτηση των επισκεπτών του πανηγυριού.

Το κοινό της Ικαρίας είναι ένα σύνολο που προσπίζει τα συμφέροντα της κοινότητας κι η επιτυχία του δομείται στην ικανότητά του να δημιουργήσει τους μηχανισμούς εκείνους με συνεργασία κι αλληλεγγύη, έτσι ώστε να ξεπεράσει τις προκλήσει—επιθέσεις που δέχεται. Ο κόσμος του κοινού στην Ικαρία αναπτύσσει το δικό του αξιακό πλαίσιο, βασιζόμενο στο συναίσθημα, στην ηθική της κοινότητας και στην αυτοδιαχείριση φύσης και κοινωνίας με στόχο την αναπαραγωγή της ανθρώπινης ζωής που διατελεί σε απόλυτη συμβίωση με τη ζωή του δάσους. Αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά από τις κοινότητες που συναντούμε στην ελληνική βιβλιογραφία ως πολιτειακές ή συντεχνιακές κοινότητες ειδικά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ακμάζουν οικονομικά, για παράδειγμα, τα Μαντεμοχώρια στη Χαλκιδική και τα Μαστιχοχώρια στη Χίο, οι οποίες φέρουν κι αυτές κοινωνικές διαστάσεις, ακριβώς όπως και η κοινότητα των κοινών. Η αποσύνθεση του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος τον 17ο αιώνα με τη διείσδυση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος προήγαγε τη συνεταιριστική, συνεργατική ή συντροφική, όπως ονομαζόταν,

οργάνωση φαινόμενο που αναπτύσσεται στον ελληνικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι λόγιοι που επέβαλλαν τη συμμετοχική αυτή σχέση ήταν η στενότητα του κεφαλαίου και η ανάγκη πρόσθετης εργασίας η οποία όμως δεν προσφερόταν εύκολα κάτω από τις συνθήκες της εποχής εκείνης (Ιεραπετρίτης 2006). Οι κοινότητες αυτές είναι προϊόν της κεφαλαιοκρατικής διείσδυσης και των συνακόλουθων φαινομένων της εμπορευματοποίησης των αγροτικών σχέσεων και της εμπέδωσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας με σκοπό την προάσπιση των επαγγελματικών και εμπορικών συμφερόντων. Αφορούσαν, κυρίως, τον χώρο της βιοτεχνίας και του εμπορίου, ενώ διακρίνονταν από συγκεκριμένη δομή και ιεραρχικό σχήμα (Χατζημιχάλη 1983).

Το παράδειγμα του δάσους στην Ικαρία είναι το κοινό της ικαριώτικης κοινωνίας κι όχι συγκεκριμένων παραγωγών—επαγγελματιών, όπως στα παραδείγματα των κοινοτήτων που αναφέρθηκαν. Ο σκοπός του κοινού στην Ικαρία ήταν η δημιουργία μιας κοινωνικής οργάνωσης αυτοδιοικούμενης και οργανωμένης με σύστημα εξισωτικό κι όχι ιεραρχικό, για να εξασφαλίσει την ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων από έναν πόρο ελεύθερα προσβάσιμο από τα μέλη της, αλλά σύμφωνα με το ηθικό σύστημα της κοινότητας, τις κοινωνικές νόρμες και τα σταθερότυπα.

Τα κοινά χωρίς το μορφοποιημένο στη συνείδηση των κοινοτιστών οργανωτικό τους σύστημα και δράση εκλείπουν, παύουν να επιτελούν τον κύριο ρόλο τους που είναι η προστασία της ζωής ανθρώπων και των φυσικών πόρων και μεταβάλλονται σε μηχανισμό παραγωγής κερδών. Η ιστορική διαμόρφωση του κοινού εξαρτάται από την κοινωνική δράση, την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών με εμπεριεχόμενη την αρχή της συνυπευθυνότητας μεταξύ εκείνων που συμμετέχουν. Το δάσος του Ράντη είναι το κοινό της ικαριώτικης κοινωνίας στο σύνολό της κι όχι συγκεκριμένων παραγωγών—επαγγελματιών, όπως στις κοινότητες των συντεχνιών. Το κοινό στην Ικαρία αφορά μια κοινωνική οργάνωση αυτοδιοικούμενη και αυτοοργανωμένη με σκοπό την εξασφάλιση των αναγκών του συνόλου των ανθρώπων από την οικειοποίηση ενός φυσικού πόρου ισότιμα προσβάσιμο σε όλους, με περιορισμένες (ή καθόλου) διαφωνίες και περιορισμένη προσπάθεια για την τήρηση των κανόνων, με ανεπτυγμένη την ικανότητας προσαρμογής σε προοδευτικές αλλαγές, αλλά

και με την ικανότητα αντιμετώπισης και μετριασμού ξαφνικών επιθέσεων ή αιφνιδιασμών και με κοινή αντίληψη του δικαίου ανάμεσα στα μέλη.

Το δάσος του Ράντη προσφέρει μια προοπτική συνεξέλιξης φυσικού πόρου και κοινωνίας αντικείμενο το οποίο απασχολεί την επιστημονική κοινότητα των κοινών σύμφωνα με τους Norgaard (1994) και Fischer (2018). Η μελέτη κι η κατανόηση της διεργασίας αναπαραγωγής των κοινών ιστορικά συμβάλλουν στην ανάδειξη τοπίων και ταυτοτήτων και στη σύλληψη της σχέσης φύσης και κοινωνίας στη σύγχρονη πολιτική, οικονομία και ιστορική πραγματικότητα του κοσμοπολιτισμού.

Σύνοψη

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στα ποικίλα διαχειριστικά σχέδια και στρατηγικές είναι ο εξειδικευμένος ορισμός που δίνεται στη γενική έννοια «οργάνωση». Οι στόχοι, οι προτεραιότητες και τα «οχήματα» εφαρμογής (δομικά σχήματα κατανομής εξουσιών) των στρατηγικών οικειοποίησης ενός φυσικού πόρου περιγράφουν λεπτομερώς σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση τη συνολική θεώρηση της σχέσης του ανθρώπου με τον φυσικό του χώρο, εξειδικεύοντας, ταυτόχρονα, σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική δομή, ορίζοντας ακόμη και τις σχέσεις ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Συνεπώς, τόσο τα κοινωνικά όσο και τα οικολογικά συστήματα περιέχουν στοιχεία αλληλεξαρτώμενα που ταυτόχρονα αλληλοεπιδρούν, συνθέτοντας το κοινωνικοοικολογικό σύστημα. Ο συνδυασμός των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, του οικολογικού περιβάλλοντος και οι περίπλοκες διασυνδέσεις τους συχνά δηλώνονται με τον όρο κοινωνικοοικολογικό σύστημα. Στο κοινωνικοοικολογικό σύστημα αναφέρονται άλλα υποσυστήματα, όπως ο φυσικός πόρος (αγαθά κι υπηρεσίες), οι μονάδες πόρων, οι χρήστες και το σύστημα διακυβέρνησης (οργανωσιακό πρότυπο, θεσμικές ρυθμίσεις και κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του φυσικού πόρου). Η βιώσιμη διαχείριση απαιτεί μια βαθιά κατανόηση της πολυπλοκότητας των διάφορων εμπλεκόμενων συστημάτων (κοινωνικών, βιοφυσικών, οικονομικών κλπ) και των αλληλεξαρτήσεών τους. Τα κοινωνικοοικολογικά συστήματα δομούνται στη συνειδητή κοινωνική δράση με συναίσθημα, φέρουν πολιτισμικές επιρροές, ενώ έχουν τεκ-

μηριώσει ιστορικά επιτυχή εγχειρήματα διατήρησης και προστασίας της φύσης με πρωταγωνίστριες πολλές αυτοοργανωμένες τοπικές κοινότητες, χωρίς να υιοθετούν τα οργανωσιακά πρότυπα της ελεύθερης αγοράς ή των κρατικών σχεδίων.

Τα άτομα ορισμένες φορές υπερβαίνουν το ατομικό συμφέρον σύμφωνα με τη θεωρία των κοινών η οποία προτάσσει την επιλογή των ατόμων να αυτοοργανωθούν, να συμπράξουν και να συνεργαστούν, ώστε να επιτύχουν τον βέλτιστο ρυθμό οικειοποίησης ενός φυσικού πόρου (αγαθών και υπηρεσιών), χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο την αέναη θεραπεία των αναγκών τους, μακριά από τη λογική της αγοράς και του κράτους, κατασκευάζοντας τα κοινά.

Στη μελέτη περίπτωσης του δάσους της Ικαρίας μέσω της συλλογικής δράσης των χρηστών και την αυτοοργάνωσή τους κατασκευάζεται το κοινωνικοοικολογικό τοπίο του δάσους. Οι πρακτικές διαχείρισης, οι οποίες βασίζονται στη συνεργασία και την αμοιβαιότητα των εμπλεκόμενων ατόμων, αποδοκιμάζουν και απομακρύνουν οποιαδήποτε μορφή ανταγωνισμού και εγωιστικής συμπεριφοράς. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της κοινότητας προδιαγράφουν την εξέλιξη της κατάστασης του φυσικού πόρου, αλλά και προσδιορίζουν ενδιαφέρουσες ποιότητες της κοινωνικής ζωής.

Η εργασία ως στόχο έφερε την καταγραφή και την ερμηνεία της σχέσης του δάσους με την τοπική κοινωνία, ανιχνεύοντας την κοινωνική κατασκευή του. Σε αυτήν την ιστορική αναδρομή προκαλούν το ενδιαφέρον μας οι κάθε είδους προσπάθειες και πρακτικές που εμπνεύστηκαν και εφάρμοσαν οι κάτοικοι αυτού του νησιού για την προστασία και διατήρηση της ζωής του μέσω της προστασίας του φυσικού τους πόρου. Το κοινωνικό δάσος δημιουργείται μέσω της συλλογικής δράσης, της συνεργασίας και της αλληλεγγύης. Το δάσος του Ράντη στην Ικαρία είναι το κοινωνικό σύστημα το οποίο οργανώνει η κοινότητα των οικειοποιητών, ορίζοντας τους τρόπους χρήσης και παραγωγής, διανομής και κυκλοφορίας των αγαθών και των υπηρεσιών του μέσω ισότιμων και οριζόντιων μορφών διακυβέρνησης.

Το κοινό της Ικαρίας δομείται στην επιθυμία της ικανοποίησης βασικών βιοτικών αναγκών των χρηστών του μέσω της «οικοκοινωνικής δικαιοσύνης» (Franz και Elzenbaumer 2016).

Τα κίνητρα των ατόμων είναι περίπλοκα, οι κανόνες που διέπουν τα πραγματικά κοινά δεν επιτρέπουν

την ελεύθερη πρόσβαση και τα ίδια τα συστήματα πόρων έχουν μια δυναμική που επηρεάζει τον τρόπο και τον βαθμό οικειοποίησής τους. Η επιθυμία για κατάκτηση και η επίτευξη ενός συλλογικού σκοπού δεν αρκεί για τη δημιουργία των κοινών και τη διατήρηση της συμπαγούς συνοχής τους. Η επικοινωνία, η εμπιστοσύνη, η πρόβλεψη μελλοντικών απειλών και προκλήσεων και η ικανότητα οικοδόμησης σχέσεων αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης είναι μηχανισμοί που ελέγχουν τη συμπεριφορά, ώστε να αποτραπεί η τραγωδία. Στο κοινό της Ικαρίας, στο κοινωνικό δάσος, είχε οριστεί τι είναι απαραίτητο για την προσωπική, κοινωνική και οικολογική επιβίωση και έχει καθοριστεί η κατανομή και η διανομή του συλλογικού και μη πλεονάσματος μέσω άλλων κοινοτικών λειτουργιών και πολιτισμικών τελετουργιών, όπως το πανηγύρι.

Η οργάνωση των κοινών δεν αποτελεί αποκλειστικά ένα σύστημα διαχείρισης των πόρων, αλλά είναι ένα σύστημα ιδεών που κυριαρχεί στη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Ως σύστημα ιδεών εισέβαλε στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική σκέψη, προτείνοντας τις αξίες της συμμετοχής σε ομάδες-κοινότητες δημοκρατικά και συνεργατικά για την επίτευξη συλλογικών αγαθών ως εναλλακτική της αγοράς και του ατομικισμού, αλλά και του κράτους.

Η ιστορική γνώση του κοινωνικοοικολογικού συστήματος τοπίου συμβάλλει στον σχεδιασμό σύγχρονων αειφορικών στρατηγικών οργάνωσης και διαχείρισης με συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων (Antrop 2005· Marcucci 2000· Palang κ.ά. 2011). Η ιστορική γνώση ωθεί τα άτομα να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να αυτοοργανωθούν, συμμετέχοντας στη διαπραγμάτευση των μοντέλων διαχείρισης κι οργάνωσης, απαντώντας ίσως και στις σύγχρονες πολιτικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις.

Βιβλιογραφία

- Αρχιπέλαγος (2017), Ινστιτούτο Θαλάσσιας Προστασίας, ΜΚΟ <http://archipelago.gr/ti-kanoume/chersea-prostasia/dasi-kai-chlorida/> [15 Μάιου 2017]
- Βακαλόπουλος, Α. (1974), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Ιεραπετρίτης, Δ. (2006), *Η συμβολή της τοπικής οργάνωσης των Μαστιχοχωρίων Χίου στη διαχείριση του χώρου κατά την περίοδο 1566–1866 της οθωμανικής κυριαρχίας*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη.
- Κιουπκιολής, Α. (2017), *Ο εναλλακτικός δρόμος των κοινών: Πέρα από την κρίση, την αυταρχική ολιγαρχία και τη μεταδημοκρατία*, <http://alterthess.gr/content/o-enallaktikos-dromos-ton-koinon-koinon-pera-apo-tin-krisi-tin-aytarhiki-oligarhia-kai-ti> [10 Αυγούστου 2017].
- Κουμπάρου, Δ. (2002), *Το καθεστώς της κοινής ιδιοκτησίας: Το παράδειγμα του δάσους Ράντη στο νησί της Ικαρίας*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος, Μυτιλήνη.
- Κουμπάρου, Δ. (2005), «Τα ιδιοκτησιακά καθεστώτα της φύσης», *Τόπος* 24–25: 31–41.
- Μελάς, Ι. (1955), *Ιστορία της νήσου Ικαρίας*, Αθήνα.
- Σοφούλης, Κ. Μ. (1979), *Το έδαφος ως παραγόμενος συντελεστής της παραγωγής*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Χατζημιχάλη, Α., (1983), *Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Δρακόπουλου Παν., Αθήνα.
- Χοβαρδάς Τ. (2017), «Η ιερή αγελάδα του Garrett Hardin: Μια κριτική προσέγγιση της “τραγωδίας των κοινών”», στο Βελεγράκης, Γ., Κωνσταντάτος, Χ., και Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.), *Πολιτική Οικολογία: Οκτώ συμβολές στην ελληνική συζήτηση*, σελ. 17–31. Αθήνα: νήσος/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Antrop, M. (2005), «Why landscapes of the past are important for the future», *Landscape and Urban Planning* 70 (1): 21–34.
- Berkes, F. και Farvar, M. T. (1989), «Introduction and Overview», στο Berkes F. (επιμ.), *Common property resources*. London: Belhaven Press.
- Berkes, F. και Folke, C. (επιμ.) (1998), *Linking social and ecological systems: Management practices and social mechanisms for building resilience*. New York: Cambridge University Press.
- Brunckhorst, D., Coop, P. και Reeve, I. (2006), «“Eco-civic” optimisation: A nested framework for planning and managing landscapes», *Landscape and Urban Planning* 75 (3–4): 265–281.
- Carlsson, L. (2002), The strategy of the commons: History and property rights in central Sweden, στο Berkes F., Colding J. και Folke C. (επιμ.), *Navigating social-ecological systems: Building resilience for complexity and change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chatre, A. και Agrawal A. (2009), «Trade-offs and synergies between carbon storage and livelihood benefits from forest commons», *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106 (42): 17667–17670.
- De Angelis, M. και Harvie, D. (2014), «The Commons», στο Parker, M., Cheney, G., Fournier, V. και C. (επιμ.), *The Routledge Companion to Alternative Organization*, σελ.280–291, Oxon: Routledge.
- Douglas, N. (1990), *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Franz, F. και Elzenbaumer. B. (2016), «Commons and community economies: Entry points to design for eco-social justice?», Paper presented at Design Research Society 50th Anniversary Conference, University of Brighton.

- Fischer, A. P. (2018), «Forest landscapes as social-ecological systems and implications for management», *Landscape and Urban Planning* 177: 138–147.
- Folke, C., Biggs, R., Norström, A. V., Reyers, B. και Rockström J. (2016), «Social-ecological resilience and biosphere-based sustainability science», *Ecology and Society* 21 (3): 41.
- Gibbs, C. J. N. και Bromley, D. W. (1989), «Institutional arrangements of rural resources: Common property regimes», στο Berkes F. (επιμ.), *Common property resources*, London: Belhaven Press.
- Gibson, C., Williams, J. T. και Ostrom E. (2005), «Local enforcement and better forests», *World Development* 33 (2): 273–284.
- Grima, A. P. L. και Berkes, F. (1989), «Natural resources: Access, rights to use and management», στο Berkes F. (επιμ.), *Common property resources*. London: Belhaven Press London.
- Hardin, G. (1977α), «The tragedy of the commons», στο Hardin, G. και Baden, J. (επιμ.), *Managing the commons*, San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- Hardin, G. (1977β), «An operational analysis of responsibility», στο Hardin, G. και Baden, J. (επιμ.), *Managing the commons*, San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- Hardin, G. (1977γ), «Denial and Disguise», στο Hardin, G. και Baden, J. (επιμ.), *Managing the commons*, San Francisco: W. H. Freeman and Company.
- Harvey, D (2011), «The future of the commons», *Radical History Review* 109: 101–107.
- Lebel, L., Anderies, J. M., Campbell, B., Folke, C., Hatfield-Dodds, S., Hughes, T. P. κ.ά. (2006), «Governance and the capacity to manage resilience in regional social-ecological systems», *Ecology and Society* 11(1): 19.
- Liu, J., Dietz, T., Carpenter, S. R., Folke, C., Alberti, M., Redman, C. L. κ.ά. (2007), «Coupled human and natural systems», *AMBIO: A Journal of the Human. Environment*, 36 (8): 639–649.
- Marcucci, D. J. (2000), «Landscape history as a planning tool», *Landscape and Urban Planning* 49 (1): 67–81.
- Nassauer, J. I. (1997), «Cultural sustainability: Aligning aesthetics and ecology», στο Nassauer J. I. (επιμ.), *Placing nature—culture and landscape ecology*, Washington, DC: Island Press.
- Nassauer, J. I. (2012), «Landscape as medium and method for synthesis in urban ecological design», *Landscape and Urban Planning* 106 (3): 221–229.
- Nocentini, S., Buttoud, G., Ciancio, Norgaard, R. B. (1994), *Development betrayed: The end of progress and a coevolutionary revisioning of the future*, New York: Routledge.
- Ostrom, E. (1990), *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1992), «The rudiments of a theory of the origins, survival and performance of common property institutions», στο Bromley D. W. (επιμ.), *Making the commons work*, California: ICS Press.
- Ostrom, E. (2003), «How types of goods and property rights jointly affect collective action», *Journal of Theoretical Politics* 15: 239–270.
- Ostrom, E. (2009), «A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems», *Science* 325 (5939): 419–422.
- Palang, H., Spek, T. και Stenseke, M. (2011), «Digging in the past: New conceptual models in landscape history and their relevance in peri-urban landscapes», *Landscape and Urban Planning* 100 (4): 344–346.
- Pinto-Correia, T. και Kristensen, L. (2013), «Linking research to practice: The landscape as the basis for integrating social and ecological perspectives of the rural», *Landscape and Urban Planning* 120 (Supplement C): 248–256.
- Tress, B. και Tress, G. (2001), «Capitalising on multiplicity: A transdisciplinary systems approach to landscape research», *Landscape and Urban Planning* 57 (3–4): 143–157.
- Takacs, D. (1996), *The Idea of biodiversity: Philosophies of paradise*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Van Koppen, C. S. A. (2009), «Restoring nature in a mobile society», στο Drenthen, M., Keulartz, J. και Proctor, J. (επιμ.), *New visions of nature: Complexity and authenticity*, σελ. 229–236, Dordrecht: Springer.
- Vane-Wright, R. I. (1996), «Identifying priorities for the conservation: Systematic biological criteria within a social political framework», στο Gaston K. (επιμ.), *Biodiversity: A biology of number and difference*, σελ. 309–345, Oxford: Blackwell Science.
- Vogt, J., Hauer, R. J. και Fischer, B. C. (2015), «The costs of maintaining and not maintaining the urban forest: A review of the urban forestry and arboriculture literature», *Arboriculture and Urban Forestry* 41(6): 293–323.
- Warburton, D. (1998), *Community and sustainable development: Participation in the future*, London: Earthscan.